

Melita Svarāne

RŪPNIECĪBAS VĒSTURES PĒTNIKS GEORGS JENŠS

Šai rudenī pieminam vienu no ievērojamākajiem Latvijas pagātnes pētniekiem – vēsturnieku un arhīvu darbinieku Georgu Jenšu (1900–1990). Pamatojoties uz Rīgas pilsētas arhīva un Latvijas Valsts vēstures arhīva bagāto faktu materiālu, G. Jenšs ir publicējis zinātniskus rakstus par Rīgas tirdzniecību un rūpniecību laikā no 16. līdz 19. gadsimtam. Vispusība pētījumos, saistot ekonomiskās norises ar politiskajām un sociālajām, kā arī plašais laika diapazons piešķir G. Jenša darbiem sevišķu nozīmību Latvijas vēstures zinātnē. Perfektās vairāku valodu zināšanas viņam deva iespēju brīvi apgūt seno dokumentu tekstus un publicēt pētījumus kaimiņvalstīs, kas bija saistītas ar saimnieciskajām norisēm Latvijā, – Krievijā, Vācijā, pat Zviedrijā.

Šajā rakstā galvenā uzmanība veltīta Georga Jenša nerimtīgajai rosībai saimnieciskās vēstures jomā, jo tajā viņa devumam bija pirmreizēja vērtība (kā zināms, latviešu vēsturniekus tolaik interesēja galvenokārt agrārais jautājums).

Vācu valodā publicētajā darbā par Rīgas tirdzniecību 17. gs.¹ G. Jenšs pievērsās Rīgas rātes tirdznieciskajai politikai, sevišķi attiecībām ar preču piegādātājiem – baltkrievu un lietuviešu zemju magnātiem, kā arī Rīgas tirgotāju finansiālajai atkarībai no rietumvalstu izejvielu pasūtītājiem. Šai darbā noskaidrojās Rīgas tirdzniecības pamats – preču nokrautņu spaidis (*stapelrecht*), kas aizliedza tirgoties iebraukušiem tirgotājiem savā starpā.

Viduslaiku gaisotni ataino G. Jenša raksts par Rīgas tirgotāju darījumiem ar Pleskavu 16. un 17. gs.², kas faktiski bija kļuvusi par centru tirdzniecībā ar plašiem Krievzemes ziemeļu apgabaliem pēc tam, kad Maskavas lielkņazs Ivans III 15. gs. beigās sagrāva Novgorodu un tās nozīmi tirdzniecībā. G. Jenša raksta uzmanības lokā ir Tērbatas pretenzijas uz preču nokrautņu spaidu tāpat kā Rīgā un līdz ar to prasība, lai Rīgas un arī krievu tirgotāji brauktu caur Tērbatu un nevis pa īsāko ceļu – caur Neihauzeni (tag. Vastselīnu). “Nepareizā” ceļa braucējus sodīja – gan ceļmalā pakāra, gan turēja cietumā, konfiscējot preces – vāveru un sabuļu ādiņas u.c. Pēc Livonijas kara (1558–1583) pretenzijas uz Ziemeļkrievzemes tirgiem caur Arhangeļsku pieteica angļu tirgotāji, protestēja Hanzas savienības pārstāvji. Krievijas cars Ivans IV laipni uzņēma angļus, jo – kā Jenšs citē: “Lielais Dieva ceļš – jūra esot visiem pieejams.” Politiskās varas mainījās, pilsētas savā starpā cīnījās par “pareiziem” un “nepareiziem” ceļiem. Šis konflikts atslāba tikai pēc Krievijas–Zviedrijas kara (1656–1658), kad tirdzniecības ceļi kļuva brīvi. Rīgā tika ievesti lini, zvērādas, juhtādas, audumi, Krievzeme pretī saņēma arī audumus, no rietumiem importētus, zelta un sudraba izstrādājumus, vīnus, silķes.

Šis ir viens no mazāk pazīstamajiem G. Jenša rakstiem, jo ilgus gadus kopā ar žurnālu “Izglītības Ministrijas Mēnešraksts” atradās specfondā. Ar to iepazīties attiecīgā laikmeta pētniekiem ir sevišķi nozīmīgi, jo pēdējā laika pētījumi par eksporta un importa preču ceļiem ir veikti Daugavas–Dņepras virzienā.

Pievēršoties mūsu zemes vēsturei, G. Jenšs 1931. gadā publicēja savus atzinumus par tirdznieciskajām attiecībām starp Rīgas tirgotājiem un Vidzemes, Kurzemes, Lietuvas zemniekiem 17. gadsimtā.³ Biežo neražu dēļ zemnieki kļuva par tirgotāju parādniekiem, un, kā norāda G. Jenšs, zemnieku īstermiņu parādi kļuva ar laiku par ilgtermiņa atkarību, turklāt veidojās situācija, ka tirgotāji par parādnieku uzskatīja tās sētas saimnieku, kura priekšgājējs kādreiz bija aizņēmis no tirgotāja naudu vai preces ņēmis uz parāda, kaut abas personas nebija pat radnieki.

Tādā veidā parādi tika attiecināti uz zemi un ierakstīti attiecīgo māju parādgrāmatā. Zemnieks savus ražojumus drīkstēja piedāvāt tikai tirgotājam ar savas sētas parādgrāmatu. Pārāk ciešas saites starp atsevišķu zemnieku sētu un tirgotāju satrauc muižniekus. Arī zviedru valdība lūkoja to novērst, 1665. gadā atceļot Kurzemes, Lietuvas, Baltkrievijas zemnieku parādgrāmatas, 1690. gadā attiecināja arī uz Vidzemes zemniekiem. Taču, kā rāda G. Jenša tālākie pētījumi, zemnieku sētas sasaiste ar tirgotāju turpinājās arī 18. gadsimtā.

1. att. Georga Jenša doktora disertācijas par Rīgas tirdzniecību 17. gs. publikācija.

G. Jenšu ir nodarbinājis arī jautājums par valsts varas rīcību, lai nodrošinātu zemnieku izdzīvošanu neražas un bada gados. Viņa raksts par zemnieku pārtiku attiecas uz 18. gs. un 19. gs. pirmo pusi Vidzemē.⁴ Rakstā uzsvērts, ka cara iestādes rūpējās par neražu seku likvidēšanu, taču labību no karaspēka magazīnām izsniedza tikai kroņa zemniekiem, jo vairāki ukazi uzdod muižniekiem rūpēties par zemniekiem bada gados. Lai tomēr kaut ko līdzētu, aizliedza labības eksportu no Rīgas ostas, ierobežoja degvīna dedzināšanu. Katrīnas II laikā muižniekiem uzdeva turēt muižās zināmu daudzumu labības rezerves, cēla labības magazīnas apriņķa pilsētās, līdz 1792. gada landtāgā apriņķa maršals G. Baiers labības uzkrāšanu ierosina uzdot pašiem zemniekiem. Muižās būvēja labības magazīnas, un, kā G. Jenšs ir konstatējis, labības vākšanu no zemniekiem uzsāka 1799. gadā.

Vēlākos G. Jenša pētījumos noskaidrojās, ka labības magazīnas trūkumu neražas gados nenovērsa, tāpat kā komisiju dibināšana šai nolūkā, labības eksporta aizliegumi u.c. 1808. gadā, kad ievērojami pastiprinājās trūkuma novājināto zemnieku mirstība, privātmuižu zemniekiem izsniedza labību no Pēterpils magazīnām, par tās samaksu savukārt gādāja Vidzemes kredītbiedrības aizdevums muižniekiem.

19. gs. 30. gadu smagās neražas laikā radās doma, ka arī par labības aizdevumiem no valsts jāliek samaksāt pašiem zemniekiem. 40. gados to arī realizēja, un zemnieku parādsaistībās blakus parādiem muižai figurēja arī parādi magazīnai un kronim.

30. gados G. Jenšs ir sarakstījis vēl šodienai nozīmīgus šķirkļus, Latviešu konversācijas vārdnīcā – pasta, pagastu magazīnu, ceļu u.c. vēsture.

Rakstā par Rīgas tirdzniecības 1765. gada likumu⁵ G. Jenšs atklāj Rīgas tirgotāju, Vidzemes muižnieku, apkārtējo zemju preču piegādātāju pretrunīgās intereses Rīgas tirdzniecības norisē, kā arī gadsimtiem pastāvošo tirgotāju monopoltiesību Rīgas eksportā augošo nesaskaņu ar Krievijas valsts tirdzniecības un rūpniecības politiku 18. gs. vidū. Jautājumu skaidrošanai tika nodibinātas vairākas komisijas, starp kuru locekļiem izraisījās pat asas diskusijas, it īpaši zemnieku nabadzības un beztiesiskuma jomā. Muižnieki aizstāvēja pazīstamos Rozena deklarācijā izteiktos principus, ka zemnieks pieder muižniekam ar visu mantu. G. Jenšs dara mums zināmus Lielās Ģildes pārstāvja M. Bulmerinka vārdus, ka viņi nebūt neapstrīd, ka dzimtbūšana Vidzemē pieņēmusi tādu apjomu kā nekur pasaulē, un polemikas karstumā rakstīja franču 18. gs. brīvdomātāju populāro teicienu, ka visi cilvēki dzimst ar vienādām tiesībām uz brīvību.

Taču reālās intereses atšķīrās no teorijas. Tirgotāju pārstāvji bija sevišķi sašutuši par to, ka Baltijas ģenerālgubernatora G. Brauna organizētajā komisijā par priekšsēdētāju iecēla valsts padomnieku Ščerbačevu un par locekļiem – rātes pārstāvi Barberu un Daugavgrīvas muitas inspektoru Hermani Dālu, cilvēku ar antimonopolistiskiem uzskatiem. Komisijai bija piesaistīti arī divi Vidzemes muižniecības un divi krievu tirgotāju pārstāvji.

1764. gada martā komisija darbību beidza. Komisijas slēdzienu uzdeva sastādīt H. Dālam, ar ko tas neiepazīstināja pārējos komisijas locekļus, bet gan tikai carieni Katrīnu II un nodeva tālāk Krievijas valsts tirdzniecības komisijai, kuras locekļi, kā norāda G. Jenšs, šai laikposmā bija mērenas liberālas tirdzniecības politikas atbalstītāji.

Likums galvenās valdošo kārtu privilēģijas neskāra, taču sagādāja nepatīkamas nianšes. Muitas likmes tika paaugstinātas divreiz, rātei aizliedza patvarīgu rīcību eksporta jautājumos, tirgotājiem aizliedza piedzīt iepriekšējo sētu saimnieku parādus, ciešā saistība starp zemniekiem un tirgotājiem tika likvidēta (taču, kā G. Jenšs norāda, – likums nedarbojās!), precī vajadzēja piedāvāt atklātos četros tirgus laukumos.

Krievijas valsts tirdzniecības komisijā tika apspriests jautājums par rūpniecības attīstību valstī. Rīgas rāte, Mazās ģildes atbalstīta, turpināja pretoties manufaktūru dibināšanai. Par rāti šai sakarā G. Jenšs saka bargus vārdus: tā “centās nožņaut katru iniciatīvu, par cik tā izgāja no saimnieciskās dzīves tradicionālajām robežām”. Tāpēc G. Jenšs piezīmes par rūpniecību Rīgā sāk ar nenodibinātiem, tikai iecerētiem uzņēmumiem. Rīgas rāte noraidīja ārzemnieku lūgumus atļaut dibināt zīda, vilnas un kokvilnas zeķu, zīda vates, zīmoglaku, naglu u.c. ražotnes, jo tirgotāji varēja gūt peļņu ar importa precēm.

Taču Rīgas tirgotājs Kristiāns Rāve 1766. gadā nodibināja Sarkandaugavā kuģubūvētavu, paļaudamies uz Katrīnas II solījumiem samazināt muitu ar pašu kuģiem vestām precēm. Tika uzbūvēti septiņi kuģi, bet carienes labvēlīgie solījumi attiecās tikai uz pirmo kuģi. Kuģubūvētava likvidējās.

Rīgas mastu šķirotāju amata eltermanis Jānis Šteinhauers 1765. gadā ar Manufaktūras kolēģijas un ģenerālgubernatora Brauna atbalstu nodibināja papīrmanufaktūru Zasulaukā, jau tai pašā gadā ģenerālgubernatora kanceleja sāka iespiest patentes uz latvieša Šteinhauera manufaktūrā izgatavotā papīra. Turpmāk rūpnieciskā ražošana kļuva par G. Jenša galveno pētīšanas objektu.

Rīgas un Latvijas tirdzniecības izpētē G. Jenšam ir daudz sekotāju, taču viņu darbi rakstīti citā griezumā un nemazina mūsu autora pētījumu nozīmi tirdzniecības jomā.

Par Rīgas un Latvijas rūpniecību kopumā G. Jenšam ir divas apjomīgas publikācijas.⁶ Tajās apkopoti viņa pētījumu rezultāti par visām rūpnieciskās ražošanas nozarēm – par tām, kas radās, dažkārt pat strauji, un izzāka, kā arī par nemitīgi progresējušām. Autors visos gadījumos ir centies fiksēt ražotnes ierīces, dzinējspēkus, izejvielas un to ieguves avotus, produkciju un noietu, tāpat ražotņu īpašniekus, kuri mainījās, un strādnieku sociālo statusu, ekonomisko un juridisko stāvokli – no dzimtcilvēka līdz relatīvi brīvai personai.

Pēc pirmajām publikācijām autors pētījumus paplašināja. Sākumā izmantotajiem galvenokārt Vidzemes gubernatora kancelejā iesūtītiem rūpnīcu pārskatiem tika pievienots materiāls, ko deva Rīgas manufaktūru komitejas, Manufaktūras kolēģija un manufaktūru departamenti Pēterpilī.

Lasītāju sevišķi var interesēt rūpniecības attīstības dažādām kolīzijām bagātais sākumposms, ko autors parasti sīki izstrādājis, tāpat atsevišķu rūpniecības nozaru pat ļoti īpatnējais augšanas un dažreiz sabrukuma ceļš.

Lielajā Ziemeļu karā (1700–1721) sagrauto manufaktūru vietā 18. gs. lēni sāka attīstīties jauni rūpnieciski uzņēmumi. Laukos uz muižu zemes tika ierīkotas stikla rūpnīcas, kur vienkāršākos darbus veica dzimtcilvēks, kļaušu kārtā piegādājot malku no muižniekam piederošiem mežiem kausēšanas krāšņu kurināšanai. Ražoja galvenokārt pudeles un logu stiklus, jo 19. gs. sākumā turīgākie zemnieki sāka celt kambarus ar nelieliem stikla logiem.

1804. gadā Vidzemē darbojās astoņas stikla manufaktūras, taču vairums no tām beidza pastāvēt ap 30. gadiem, kā G. Jenšs domā, – kļaušu darba izbeigšanās dēļ. Strādnieku skaits šais ražotnēs svārstījās ap 30. Stikla manufaktūrās, par kurām ir ziņas, strādnieku stāvoklis bija relatīvi labs. Allažos (īpašnieks meistars Drevings) katrai ģimenei bija uzcelts neliels namiņš 5x4 asu⁷ platībā. Arī Suntažos strādnieku ģimenēm cēla mājas, deva iespēju turēt govī u.c. Tieši šīs manufaktūras saglabājās ilgāk. Inčukalnā tika nodibināta jauna stikla rūpnīca, kas 19. gs. vidū deva nozīmīgu produkciju.

Par kādreizējo stikla manufaktūru pastāvēšanu liecina vietvārdi “Stikli”, “Glāžu šķūnis”.

Ādu manufaktūru pēc ilgiem strīdiem ar Rīgas rāti 18. gs. 60. gados nodibināja Ulbrokā krievu tirgotāji. Tā strauji palielināja strādnieku skaitu un produkciju divu radniecīgu dzimtu – Šeluhinu un Djakonovu vadībā. Apstrādājamās ādas pirka plašā apkārtnē. Darbaspēks bija peļņā atlaistie krievu dzimtcilvēki, kas dzīvoja kazarmju tipa mājās un ēda pie kopīga galda – vismaz manufaktūras sākuma gados. Arī apkārtējie zemnieki iesaistījās rūpnieciskajā ražošanā, piegādājot egļu un kārklu mizas, auzu miltus un veicot transporta darbus.

19. gs. vidū divas ādu rūpnīcas piederēja vidēja lieluma rūpniecības uzņēmumiem, nodarbinot ap 100 strādnieku.

Cukurrūpniecība Rīgā, tās apkārtnē un laukos bija īslaicīga parādība. Tās īpatnība bija kapitālismam raksturīgās ražošanas iezīmes.

Rīgas tirgotāji Kristiāns Rāve un viņa dēls Johans pēc kuģubūvētavas likvidēšanas 1784. gadā nodibināja cukurrūpniecības akciju sabiedrību kopā ar deviņiem akcionāriem, kuriem piederēja 80 akciju, katra 50 dālderu vērtībā. Akciju sabiedrības dalībnieku skaits un tās pamatkapitāls auga. Cukurrūpniecību Rīgā sevišķi veicināja Napoleona kari. Šajā laikā cukuru sāka eksportēt, dividendes pieauga no 5 līdz 50% no ieguldītā kapitāla.

Manufaktūrā tika nodarbināts viens meistars, septiņi zeļļi no ārzemēm un vietējie Rīgas iedzīvotāji pēc vajadzības.

Taču manufaktūras uzplaukums bija īslaicīgs. Izveidojās spēcīga konkurence. Rīgas apkārtnē tika dibinātas jaunas cukura manufaktūras, 1816. gadā to bija jau vienpadsmit, ieskaitot Rīgas turīgā tirgotāja Bernharda Kleina uzņēmumu Raunā.

Tajā pašā laikā jau sākās cukurrūpniecības noiets Latvijā 19. gs. G. Jenšs to izskaidro ar eksporta izbeigšanos pēckara posmā, ar neizdevīgiem ārzemju izejvielu muitas noteikumiem, jo Ukrainā sāka veidoties cukurrūpniecība uz cukurbiešu audzēšanas bāzes.

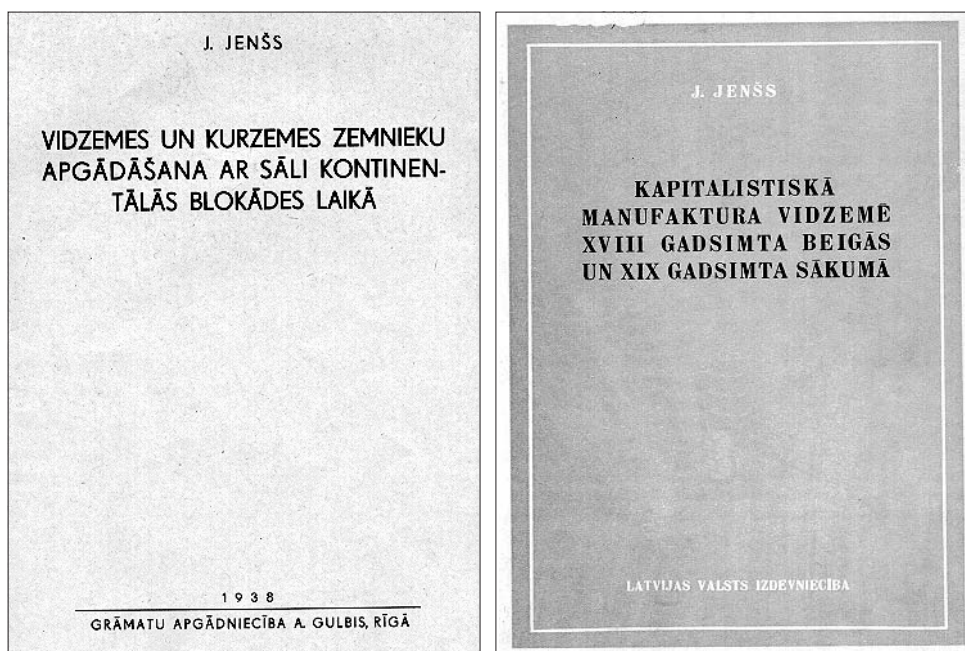
Gadsimta vidū Rīgā bija vēl viena cukura manufaktūra ar 15 strādniekiem. 60. gados nebija nevienas.

Metālrūpniecība Rīgā sāka attīstīties gados, kad Rīgā valdošajām instancēm, sākot ar t.s. vietniecības laiku, nebija aizlieguma tiesību.

Rīgas tirgotāja F. Grjaznova dzelzs lietuve pastāvēja no 1785. līdz 1832. gadam. Pārstrādājot vecu dzelzi un jaunu rūdu, tā ražoja katlus, enkurus, naglas u.c. vajadzīgus priekšmetus.

Vangažos un Allažos darbojās tirgotāju J. Vilperta un V. Blankenhāgena vara rūpnīcas pašu iegūtajās muižās, iespējams, orientējoties uz nebrīvo darbaspēku. 18. gs. 20. gadu sākumā šīs rūpnīcas tika likvidētas.

Melnā metāla tālāka apstrāde bija saistīta ar tvaika dzinēja ieviešanu, ko uzsāka angļu rūpnieks R. Hants (*Hunt*) 1819. gadā Sarkandaugavā Tvaika ielas galā. Pēc viņa nāves darbu kopš 30. gadu sākuma šeit turpināja firma "Vērmans un dēls". Rūpnīca ražoja tvaika katlus, un tvaiks kā dzinējspēks svinēja Rīgā uzvaru.

2. att. Georga Jenša grāmatas par saimnieciskās vēstures jautājumiem.

Firmas apmēram 100 vietējo strādnieku ražoja arī rūpnīcu iekārtas. Interesanti atzīmēt, ka Vērmana rūpnīcā lietās margotās kapu sētiņas un čuguna krusti vēl tagad atrodami vecās kapsētās.

J. Šēpelera fabrika ražoja dažādus instrumentus, gāzes apgaismes iekārtas u.c. 19. gs. 60. gados metāl rūpniecībā jau bija nodarbināti 370 strādnieku.

Kokrūpniecība Rīgā radās latviskā gaisotnē, tā bija cieši saistīta ar latvisko mastu šķīrotāju amatu, kas noteica Rīgā pa Daugavu iepludināto kokmateriālu atbilstību katrai vajadzībai.

Mastu šķīrotāju amata eltermanis Jānis Šteinhauers (1705–1779) 1756. gadā nopirka Hermeliņa muižu, kuru hercogs Gothards Ketlers savulaik bija uzdevis atdalīt no pilsētas ganībām un piešķīris tai bruņniecības muižas tiesības. Jānis Šteinhauers muižā uzcēla holandiešu tipa spēcīgas vēdzirnavas 3 gateru⁸ darbināšanai un uzsāka kokmateriālu zāgēšanu, kļūdams par pirmo latviešu tautības rūpnieku. G. Jenšs, pamatojoties uz izpētītiem Vidzemes hoftiesas un Krievijas senāta dokumentiem, ir aprakstījis Rīgas rātes Šteinhaueram sagādātās grūtības viņa rūpnieciskajos pasākumos, aizliedzot viņam pirkt baļķus zāgēšanai no pirmās rokas un pārdot tos pēc saviem uzskatiem. Pēc rātes un koktirgotāju prasībām zāgētavas īpašniekam baļķi bija jāpērk no Rīgas tirgotājiem un tiem jāpārdod gatavā produkcija. Šai sakarā dažādās tiesu instancēs no 1763. līdz 1781. gadam cirkulēja Šteinhauera sūdzība pret Rīgas rāti par konfiscētiem kokiem. Jānis Šteinhauers nomira, Krievijas senāta viņam pozitīvo spriedumu nesagaidījis. Starplaikā Šteinhauers bija spiests maksāt 5% Rīgas tirgotājiem no summas par kuģiniekiem pārdotiem dēļiem un citiem izstrādājumiem.

Prasības pirkt baļķus zāgētavai tikai no Rīgas tirgotājiem rāte izvirzīja arī zāgētavas īpašniekam Mazās ģildes loceklim J. Kīleveinam, kurš tāpēc atteicās no tālākas darbības rūpniecībā. No viņa zāgētavas līdz mūsu dienām saglabājies nosaukums Kīleveina grāvis.

18. gs. pēdējos gados G. Jenšs ir konstatējis piecas zāgētavas, katrā 3–6 gateri. N. Ventam Daugavmalā piederēja lielākā zāgētava ar sešiem gateriem, bijušajam kokšķīrotājam Albrehtam Muiželim (1800. gadā I ģildes tirgotājs, poļu valdības padomnieks) ar trim. Šīs zāgētavas tika pa daļai vai galīgi nopostītas 1812. gada ugunsgrēkos – Rīgas dedzināšanas laikā.

Jaunu impulsu kokzāgēšanas rūpniecībai deva iepriekš minētā angļa R. Hanta ieviestais tvaika dzinējs. Tāpat kā Hanta metālu apstrādes rūpnīca arī kokzāgētava pārgāja firmas “Vērmanis un dēls” īpašumā. Dēļi tika eksportēti, kokmateriālu eksports no Rīgas ostas 19. gs. 40.–50. gados pārsniedza eksportu no Pēterburgas. Vērmana kokzāgētavā 1854. gadā strādāja 173 strādnieki. Gadsimta vidū Vidzemē piecos kokrūpniecības uzņēmumos bija nodarbināti 367 strādnieki.

Arī papīrrūpniecība Rīgā 18. gs. sākās latviešu uzņēmības zīmē. Mastu šķīrotāju amata eltermanis Jānis Šteinhauers ar Manufaktūras kolēģijas privilēģiju un Baltijas ģenerālgubernatora G. Brauna piekrišanu 1765. gadā viņam piederošajā Zaslauka muižā uzcēla papīrrūpniecības uzņēmumu, tāpēc Rīgas rātes

pretestībai nebija ietekmes. G. Jenšs ir citējis G. Brauna atbildi rātei, kurā norāda, ka Baltijā ir tikai viena papīra manufaktūra Rāpinā, Rīgā trūkst papīra, bez tam trūcīgie varēs vākt lupatas, kas ir galvenā izejviela papīra ieguvei, un pārdot uzņēmumam. Ar ūdens un vējdzirnavu dzinējspēku Zaslauka manufaktūrā ražoja dažādas šķirnes papīru, arī rakstāmo un iespiešanai vajadzīgo, kuru gubernatora kanceleja sāka lietot jau 1765. gadā.

Darbaspēks Šteinhauera un vēlāk muitas sekretāram K. Jannavam (*Jannau*) 1795. gadā pārdotajā papīrmanufaktūrā bija Rīgā iebēgušie dzimtcilvēki, kurus atrašanas gadījumā Šteinhauers nopirka, ja vien izdevās vienoties ar attiecīgo dzimtkungu. G. Jenšs min neparastu gadījumu, kad Šteinhauers palīdzēja aizbēgt uz ārzemēm izbēgušajam dzimtcilvēkam dārzniekam Johannam Danielam Lavrencam pēc trīs gadu nostrādāšanas papīrmanufaktūras vadītāja postenī.

Zaslauka papīrmanufaktūra darbojās 40 gadu.

19. gs. sākumā Rīgā un tās tuvumā tika ierīkotas vēl dažas manufaktūras, Nordeķos darbināmas ar zirga spēku, taču ar brīviem strādniekiem. G. Jenšs tās novērtēja par sīkiem kapitālistiskiem uzņēmumiem.

Tajā pašā laikā Kurzemē darbojās muižnieku dibinātas papīrmanufaktūras, kurās nozīmīga loma piekrita arī klaušu darbaspēkam. Taču visām šīm manufaktūrām – Popē (1797–1857), Rendā (1802–1816) un citām bija kopīga iezīme ar Vidzemes agrīnajām papīra ražotnēm – tās bija ūdenszīmes rakstāmpapīrā un iespiedpapīrā. G. Jenšs tās ir atšifrējis un nodevis nākamajiem pētniekiem.⁹ Muižniekiem piederošajās manufaktūrās ūdenszīmes veidoja līdzīgi kādam muižnieka ģerboņa elementam, dažreiz tās bija fantāzijas auglis. Šteinhauera ražotais papīrs tika apzīmēts ar nedaudz pārveidotu Rīgas ģerboni. Pēc 19. gs. 40. gadiem ar ūdenszīmēm papīru vairs nerotāja.

Sākās pāreja uz fabriku periodu.¹⁰ 1815. gadā dibinātajā Līgatnes papīra manufaktūrā jau 1838. gadā tika nodarbināti 63 latviešu un 9 krievu strādnieki, 1849. gadā šeit uzstādīja pirmo papīrmašīnu. Taču lupatas vēl vienmēr bija galvenā izejviela, aitu nadziņi līmes vārīšanai tika uzpirkti visā Vidzemē. Daļu izejvielu celulozes veidā sāka saņemt no ārzemēm tikai 70. gados.

Papīrfabriku, kurai nebija manufaktūras perioda, 1858. gadā pie Juglas ezera nodibināja Rīgā pazīstamās dzimtas pārstāvis Džordžs Ārmitsteds, piedaloties dažiem Rīgas tirgotājiem, ar četrām tvaika mašīnām un modernām papīrmašīnām. 1864. gadā fabrikā tika nodarbināti turpat 100 strādnieku.

Papīrražošana Rīgā un Vidzemē sāka iegūt modernas rūpniecības iezīmes.

Rīgas lepnuma – tekstilrūpniecības (1860. gadā vairāk nekā 2000 darbavietu) – traģikomisko sākumu G. Jenšs spilgti atainojis 1951. gada izdevumā. Līdz 19. gs. sākumam Rīgā tekstilnozarē darbojās tikai latviskais linu audēju amats. Napoleona kara gados valsts vara bija ieinteresēta vadmalas ražošanā karavīru ietērpam, tāpēc 1808. gadā uzdeva Sabiedriskās apgādības kolēģijai ierīkot vadmalas izstrādes manufaktūru.

Neveiksmes sākās jau ar Zaslauka bijušajā papīrmanufaktūras telpā nodibināmās austuves vadības nodošanu nespeciālistam Liepājas II ģildes

tirgotājam Izākam Hiršfeldam, kurš cerēja dažu gadu laikā šo uzņēmumu nopirkt, kas viņam 1813. gadā uz parāda arī izdevās, taču rezultātā bija parādnieku cietums.

Manufaktūras vadības laikā I. Hiršfelds meklēja vērpējas Rīgas pārmācības namā, bet neveiksmīgi, līdz iekārtoja dažas telpas cietumā, kur notiesātās papildināja ar saķertām prostitutām, uzdodot katrai savērt nedēļā trīs mārciņas (apmēram 1200 g) dzijas. 1811. gadā nāca rīkojums prostitutās no cietuma atbrīvot. Vērpšanas darbs normalizējās tikai ar brīvu darbaspēku – Rīgā iebēgušām zemniecēm un rekrūšu sievietēm, kas bija tiesīgas dzīvot Rīgā. Neveiksmes piemeklēja arī vadmalas krāsu. Pirmās partijas bija nokrāsotas zaldātu formām nepiemērotā melnā krāsā.

1815. gadā manufaktūru pārdeva ūtrupē, pēc vairāku īpašnieku maiņas to 1818. gadā ieguva tirgotājs K. Borkhaupts un turpināja aust iesākto, taču kari bija beigušies un valstij šāda vadmala vairs nebija vajadzīga.

1844. gadā Zaslauka manufaktūru nopirka Ādolfs G. Tilo, iegādājās tvaika mašīnu un uzsāka normālu ražošanu iedzīvotāju vajadzībām. 1849. gadā uzņēmumā jau bija 328 darbavietas.

Ar Tilo dzimtas vārdu saistās Zaslauka izaugsme. Tilo nodibināja skolu uzņēmuma strādnieku bērniem, kurus mācīja jaunlatvietis Juris Caunītis.

Ar Tilo fabriku konkurēja Šāfelera un Tanka uzņēmumi turpat Pārdaugavā.

Kokvilnas apstrādē izcēlās T.Pihlava Strazdumuižā 1834. gadā nodibinātā kokvilnas–vilnas apstrādes manufaktūra, ieviešot tvaika dzinēju un drīzumā iekārtojot ap 500 darbavietu. Strādnieki tika līgti no Iekškrīevijas guberņām. Vēl 19. gs. 50. gados Čerņigovas guberņas muižniece Zavadska slēdz līgumus par savu zemnieku (90 līdz 140) nodošanu fabrikai, tāpat Latgales muižnieks Mols. Strādnieki dzīvoja viņiem celtās kazarmās stingrā uzraudzībā – Pihlava rūpnīcā 1836. gadā tika strādīnāti arī bērni – 12,9% no strādnieku kopskaita.

Gadsimta vidū nozīmīgu vietu Rīgas rūpniecībā ieņēma tabakas apstrāde. G. Jenšs ir rūpīgi izsekojis 20 lielu un mazu tabakas apstrādes uzņēmumu dibināšanas un grimšanas procesiem, līdz gadsimta vidū bija palikušas tikai 10 fabrikas ar vairāk nekā 800 strādnieku.

Korķu rūpniecība turpretī strauji veidojās 19. gs. vidū, 1861. gadā bija divas rūpnīcas ar vairāk nekā 300 darbavietu.

Keramikas rūpniecība ir izgājusi cauri krāsns podiņu, māla pīpju, balzāma krūku sīkražošanas stadijām. Liels uzņēmums radās 1843. gadā, kad S. Kuzņecovs nodibināja fajansa un porcelāna fabriku, 1850. gadā tajā bija jau 255 darbavietas. Var piebilst, ka šīs rūpnīcas izstrādājumi vēl šodien tiek glabāti muzeju fondos un lietoti dažā māsaimniecībā.

* * *

Rūpniecības pētnieks Georgs Jenšs mums ir atklājis atšķirīgos ceļus, pa kādiem ir virzījies rūpniecības attīstība Latvijā, ko 19. gs. vidū jau var apzīmēt par lielrūpniecību.

G. Jenša darbi ir neatvietojami Latvijas rūpniecības vēstures apzināšanai, lietojami rūpniecības speciālistiem atsevišķu nozaru veidošanās procesu izpētei, noderīgi novadpētniekiem savas pilsētas vai pagasta vēstures tuvākai iepazīšanai.

Lasītājus var interesēt arī rūpnieciskās ražošanas organizētāju vārdi papīrrūpniecībā – no Šteinhauera līdz Ārmitstedam, viņu sociālā un nacionālā piederība, viņu atšķirīgā rīcība uzņēmuma vadīšanā, dažkārt arī viņu likteņi, kas izlobāmi no G. Jenša rūpīgi vāktajiem, plašāk vai šaurāk (atkarībā no avotiem) pasniegtajiem faktiem.

G. Jenšs ir vienīgais Rīgas un Vidzemes 18. gs. un 19. gs. pirmās puses rūpniecības vēstures pētnieks. Sekotāju viņam pagaidām nav. Apcerējumos par Latvijas un Rīgas vēsturi ievietotie rūpnieciskās attīstības dati visnotaļ ir “norakstīti no Jenša”.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

¹ *Jensch G.* Der Handel Rīgas im 17. Jahrhundert // Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. – 1930. – Bd. 24. – S. 49–140.

² *Jenšs J.* Rīgas pilsētas tirdzniecība ar Pleskavu XVI un XVII g. simtenī // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. – 1937. – Nr. 1. – 47.–55. lpp.; Nr. 2. – 152.–163. lpp.; *Jensch G.* Rivalry between Rīga and Tartu for the trade with Pskow in the XVI and XVII centuries // Baltic and Scandinavian Countries. – 1938. – Vol. 4. – N. 2. – P. 145–153.

³ *Jenšs J.* Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – 1938. – Nr. 2. – 373.–400. lpp.

⁴ *Jenšs J.* Tirdzniecība starp Rīgas pilsētu un zemniekiem XVII gs. // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. – 1931. – Nr. 7/8. – 60.–67. lpp.

⁵ *Jenšs J.* 1765. gada Rīgas tirdzniecības likums // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1955. – Nr. 4. – 45.–64. lpp.

⁶ *Jenšs J.* Kapitālistiskā manufaktūra Vidzemē XVII gadsimta beigās un XIX gadsimta sākumā. – R., 1951. – 3.–108. lpp.; *Jenšs J.* No Latvijas rūpniecības attīstības vēstures 18. gs. beigās–1860. g. // Vēstures problēmas. – R., 1962. – 5. sēj. – 183.–300. lpp.
7 1 ass=161,25 cm.

⁸ G. Jenša darbos atkārtoti minēts, ka Šteinhauera zāgētavā bija 33 gateri. Kā šī kļūda radusies, nav noskaidrots.

⁹ *Jenšs J.* Papīrs un tā ūdenszīmes Latvijā XIX gs. pirmajā pusē // Vēstures problēmas. – R., 1960. – 3. sēj. – 175.–236. lpp.; *Енш Г. А.* Производство бумаги в Латвии до середины XIX в. // Из истории техники Латвийской ССР. – Рига, 1964. – С. 83–126; *Jenšs J.* Vēstures avoti par papīra ražošanu un tirdzniecību Rīgā XVIII gs. otrā pusē un XIX gs. sākumā // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1975. – Nr. 2. – 66.–77. lpp.

¹⁰ *Енш Г. А.* Переход бумажной промышленности Латвии от мануфактуры к фабрике // Из истории естествознания и техники Прибалтики. – Рига, 1971. – Т. 3. – С. 235–253.

Melita Svarāne

GEORG JENSCH – DER ERFORSCHER DER INDUSTRIEGESCHICHTE LETTLANDS

In diesem Herbst gedenken wir des hervorragenden Erforschers der Vergangenheit Lettlands – des Historikers und Archivaren Georg Jensch (1900–1990). Aufgrund der reichen Materialien im Rigaer Stadtarchiv und im Historischen Staatsarchiv Lettlands hat G. Jensch wissenschaftliche Beiträge über den Handel und über die Industrie Rigas in der Zeit vom 16. bis zum 19. Jahrhundert veröffentlicht. Die Vielseitigkeit und der weitgespannte Zeitbereich seiner Forschungen, die sich durch die Verbindung politischer Vorgänge mit sozialen auszeichnen, machen die Werke von G. Jensch für die Geschichtswissenschaft Lettlands besonders wichtig. Dank den ausgezeichneten Fertigkeiten in mehreren Fremdsprachen konnte er die Texte der alten Urkunden leicht lesen wie auch seine Werke in den Nachbarstaaten, welche früher mit der Wirtschaft Lettlands verbunden waren, und zwar, Russland, Deutschland und Schweden, veröffentlichen.

In dem vorliegenden Beitrag wird vor allem das unermüdliche Wirken G. Jensch's im Bereich der Wirtschaftsgeschichte dargelegt, weil in diesem seine Forschungen als einmalig gelten (bekanntlich waren die lettischen Historiker – seine Zeitgenossen – hauptsächlich an der Agrargeschichte interessiert).

Der Erforscher der Industriegeschichte G. Jensch hat uns die unterschiedlichen Entwicklungswege der Industrie in Lettland, – die in der Mitte des 19. Jahrhunderts bereits als die Großindustrie bezeichnet werden kann –, gezeigt. Die Werke von G. Jensch geben reiche Informationen über die Industriegeschichte Lettlands; Industriefachleute können dort Auskünfte über die Entstehungsprozesse verschiedener Industriezweige finden, für die Heimatforscher dienen sie als Quelle der Kenntnisse von der Geschichte ihrer Stadt oder ihrer Gemeinde.

G. Jensch ist der einzige Erforscher der Industriegeschichte Rigas und Livlands im 18. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts; er hat bisher keine Nachfolger. Die Daten der industriellen Entwicklungsgeschichte, welche in den Abhandlungen zur Geschichte Lettlands und Rigas zitiert werden, sind ganz und gar "von Jensch abgeschrieben".